

بررسی و الگو شناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه

(مقدمه‌ای برای دست‌یابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی)

محمد رضا عطایی همدانی *

مهدی حمزه‌نژاد **

عبدالحمید نقره‌کار ***

A Study about the Location of Mosques in Medina during the Era of Prophet Mohammad (PBUH)

(An Introduction to Principles for Determining Proper Locations for Mosques in Islamic Cities)

Mohammad Reza Ataei Hamedani *

Mahdi Hamzehnejad **

Abdolhamid Noghrekar ***

چکیده

مطالعه الگوی نبوی و شیوه اصلاح ساختار شهرهای قبل از اسلام به ویژه مدینه و شکل‌گیری نخستین شهرهای اسلامی، برای تحقق ارزش‌های اسلامی در شهرسازی جدید اهمیت زیادی دارد. این تحقیق به روش تفسیر تاریخی و استدلالی به بررسی شواهد مربوط به این تحولات می‌پردازد و تلاش می‌کند از شیوه مکان‌یابی مساجد توسط پیامبر در مدینه الگو برداری نماید. براساس یافته‌های این پژوهش، ساختار مدینه قبل از اسلام، ساختار باغ محله‌ای با محله‌های پراکنده می‌باشد. ساختار قبیله‌ای شهر به واسطه پراکندگی منابع آب و پوشش گیاهی، تقویت شده و تغییرات کالبدی نیز همزمان با تغییرات فرهنگی، سیری از کثرت به وحدت دارد. اگرچه این وحدت به تنوع قومی عنایت خاص داشته و منکر قبایل گوناگون نیست. عامل ایجاد چنین توازنی بین قومیت‌گرایی و وحدت‌گرایی را می‌توان نوع و جایگاه مساجد دانست. مساجد محلی و مسجد جامع، به صورت سامانه‌ای هماهنگ با اولویت‌دادن به وحدت، به وجود طوایف گوناگون اصالت می‌بخشد. پیامبر(ص) مکان‌یابی محل سکونت و مسجد را به راهنمایی الهی و توقف شترشان موقوف کردند. این مکان حاشیه‌ای، در انتهای یکی از انشعابات بازار بود که دسترسی مناسبی از تمام نقاط شهر به مسجد را فراهم می‌آورد. مراکز متعدد قبیله‌ای به تدریج به مرکز شهر با محوریت مسجد منتقل گردید. مساجد محلی نیز در موقعیت‌های خاص احداث و بعدها مرکز محله با محوریت مسجد ایجاد شد. «مسجدالنبی» از نظر کالبدی نقش شاخصی در شهر نداشته ولی از نظر عملکردی بسیار نقش مهمی دارد و کاربری‌های خاص اجتماعی که به قداست مسجد لطمه می‌زند در محلی به نام بلاط درمیدانگاهی مقابل مسجد انجام می‌شده است.

Abstract

The study of structural reforms in cities like Medina after the advent of Islam is of prime significance for those who follow Islamic ideals in modern urbanization. The following research takes a historical look at evidence of urban development immediately after the introduction of Islam. The authors present the method used by Prophet Mohammad (PBUH) to select proper locations for building mosques as a model. The research's findings show that before Islam, the city of Medina was made up of scattered neighbourhoods divided by gardens. The city's tribal structure was reinforced as a result of the scattered water resources and vegetation. Structural changes, coinciding with cultural developments, brought unity out of disparity but without ruling out the presence of different tribes. What led to this balance between tribal tendencies and the sense of unity were mosques, particularly their types and locations. Local and Jaame' (i.e. grand) mosques became part of a coordinated network prioritizing unity while granting authenticity to different tribes.

Prophet Mohammad (PBUH) relied on divine guidance to choose his place of residence and the location of Masjid al-Nabi (i.e. the Mosque of the Prophet). He announced the mosque would be built at the very place that his camel stops. This specific location was at the end of one of the local bazaar's many tributaries and perfectly accessible from all corners of the city. Thus, various tribal centres were gradually formed around the mosque, which became the centre of the sprawling city. Local mosques became like centres of different neighbourhoods. Masjid al-Nabi did not have a significant structural role in the city but was of great functional importance. Various social events that were considered below the holy spirit of the mosque would take place in a square just opposite the mosque building.

Keywords

Location, Jaame' (i.e. Grand) Mosque, Local Mosque, Bazaar Mosque, Madinat al-Nabi (i.e. City of the Prophet), Harim (i.e. Holy Sanctum).

واژگان کلیدی

مکان‌یابی، مسجد جامع، مسجد محلی، مسجد بازار، مدینه‌النبی، حریم.

مقدمه

در آیه ۲۱ سوره احزاب، لزوم توجه و پژوهش در سیره نبوی به طور روشن آمده است. پژوهش در مورد آنچه در طول تاریخ به عنوان معماری و شهرسازی اسلامی نام گرفته است مورد توجه بسیاری از پژوهشگران مسلمان و غیر مسلمان قرار داشته و ایشان به نتایج پرباری نیز دست یافته‌اند. نکته قابل توجه این است که تا چه حدی معماری و شهرسازی شکل گرفته در حکومت‌های اسلامی پس از پیامبر (ص) بر پایه عقل، قرآن و سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) نزدیک می‌باشد. پژوهش حاضر، با مطالعه بر روی شهر مدینه‌النبی به عنوان اولین شهر اسلامی و شهری انجام گرفته است که مستقیماً می‌تواند الگوی مورد نظر پیامبر (ص) را در زمان حیات ایشان نشان دهد و بر آن است تا در ابتدا با ترسیم شهر مدینه در ابعاد محیطی، انسانی و فرهنگی و نیز با طرح تغییرات صورت گرفته پس از اسلام و در زمان حیات پیامبر (ص)، معیارهایی را که در آنها اولاً اصول پیشین بافت شهری تداوم یافته و یا تقویت شده و ثانیاً اصول اسلامی خاص اضافه شده به آن را برشمرد. جهت دست‌یابی به هدف یادشده می‌توان با مطالعه منابع تاریخی و نیز بررسی روایات و احکام ساخت مسجد از یکسو و تطبیق آن با نقشه‌ها و اسناد موجود در منابع تاریخی از سوی دیگر تغییرات صورت گرفته در پیش و پس از اسلام در مدینه را پیگیری نمود و با استدلال منطقی از الگوهای بدست آمده، اصول مکان‌یابی انواع مسجد را نتیجه گرفت.

۱. معرفی عوامل شکل‌دهنده به شهر مدینه و تأثیر آن در مکان‌یابی مسجد

عوامل محیطی، فرهنگی و اجتماعی را می‌توان به عنوان عوامل موجود پیش از اسلام علاوه بر مبانی اسلامی شامل قرآن و حدیث و سنت عملی پیامبر (ص) مؤثر دانست. عوامل مؤثر بر مکان‌یابی مسجد در شهر مدینه در جدول ۱ دسته‌بندی شده است.

کوه‌ها و حره‌ها	موضع‌شناسی زمین	مبانی محیطی (طبیعی)	وضع موجود پیش از اسلام
نخلستان‌ها، چاه‌ها و وادی‌ها	جغرافیای گیاهی و منابع آب		
روستاها، بازارها، اطم‌ها، سقیفه‌ها، مکتب‌خانه‌ها	کالبد شهری		
اعراب اولیه، یهودیان و مشرکان (اوس و خزرج)	گونه‌شناسی فرهنگی و اجتماعی		

قرآن و حدیث	مبانی نظری	مبانی اسلام
سیره نبوی	سنت عملی	

جدول ۱. عوامل مؤثر بر مکان‌یابی مسجد در شهر مدینه. مأخذ: نگارندگان.

۱.۱. موقعیت جغرافیایی شهر مدینه

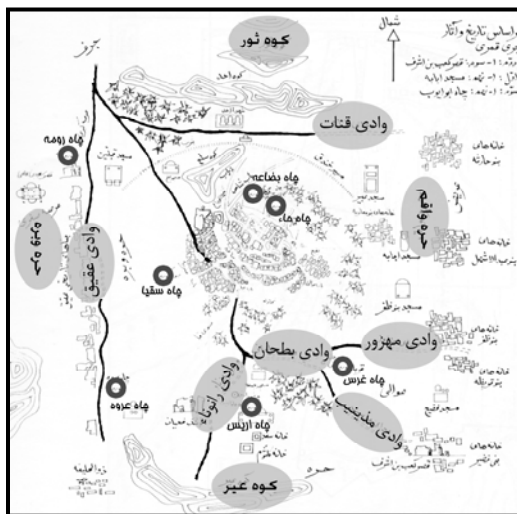
شهر مدینه در سرزمین حجاز و در ۴۰۰ کیلومتری شمال مکه قرار دارد. از نظر پستی بلندی‌های زمین، شهر مدینه از شمال به کوه احد، از جنوب به کوه عیر، از شرق به حره^۱ واقم و از غرب به حره و بره ختم می‌شود [جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۷۵]. در برخی منابع تنها از بخش مرکزی این قسمت به عنوان مدینه یاد می‌شود [الخیاط، ۱۳۹۰: ۲۵۵]. شیب عمومی شهر کم است و در مکان‌یابی مسجد موقعیت جغرافیایی خاص از جمله کوه، ارتفاع و عواملی از این دست مد نظر نبوده است به طوری که تقریباً در قسمت‌های کم ارتفاع‌تر شهر قرار گرفته است.

۱.۲. مدینه از نظر پوشش گیاهی و منابع آب

وجود حره‌ها و وادی‌های^۲ مختلف با منابع آب پراکنده و اندک، مردم این منطقه را به سمت کشاورزی سوق داده است. در شمال حره و بره، باغ‌های فراوانی است و آب این منطقه از وادی عقیق تأمین می‌شود. در ادامه حره و بره، حره شوران در جنوب قرار دارد

و در آن حره‌ای به نام «معصم‌العلیا» منطقه بسیار حاصلخیزی است که نخلستان‌های بسیار با شکوهی دارد. از نظر پوشش گیاهی و منابع آب، بخش جنوبی مدینه، حره‌های شرقی و غربی، بهترین قسمت مدینه می‌باشند، بخش‌های عوالی، قبا و عصبه در این منطقه واقع شده و بالاترین تمرکز جمعیتی در این منطقه می‌باشد، همچنین در این بخش، وادی‌های متعددی جهت تأمین آب وجود دارد^۴ (تصویر ۱). از دیگر منابع تأمین آب برای کشاورزی در قسمت‌های مختلف شهر مدینه، چاه‌های آن است.

به دلیل وادی‌ها و چاه‌های متعدد جهت کنترل و استفاده آب، پوشش گیاهی متعدد به صورت نخلستان‌های متراکم و پراکنده در سطح شهر مدینه موجب تشکیل گروه‌های جمعیتی متعدد در اطراف هر وادی را فراهم آورده است [جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۱۶]. نهرها و چاه‌ها مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده به محیط زندگی مدینه است و خواهیم دید نقش مهمی در تعیین مکان مسجد داشته‌اند. معمولاً این چاه‌ها در جایی بین مناطق مسکونی و باغ‌ها قرار دارند و نیاز ضروری و روزمره سبب مراجعه همیشه و مکرر مردم به چاه‌هاست که این خود سبب اهمیت این مناطق در شهر نیز است.

تصویر ۱. منابع آب نشان داده شده در بستر مسیل‌های فصلی به وجود می‌آید و پوشش گیاهی مناسبی را در پیرامون خود ایجاد می‌کند. وادی‌های مدینه، عربستان. مأخذ: نجفی، ۱۳۶۴، نقشه‌ها: ۴۷.

۲. گوناگونی مردم‌شناسی و قبایل مدینه پیش از اسلام

اعراب اولیه: بر طبق نظر برخی مورخین هسته اولیه شهر جایی بود به نام «اضم» که اکنون «عیون» نامیده می‌شود و خارج مدینه فعلی است و اولین ساکنان آن «عمالقه» خوانده می‌شدند. در آن زمان هیچ‌گونه سازماندهی فضایی معینی بر شهر حاکم نبود و اطراف آن را باغ‌ها و بستان‌ها فرا گرفته و مردم آن از راه زراعت و کشاورزی زندگی می‌کردند [لمعی، ۱۳۷۲: ۱۶].

یهودیان: پس از عمالقه اقوام یهودی در سال ۷۰ میلادی و اقوام عرب از یمن به دلیل سیل در سال ۴۵۰ میلادی به این منطقه مهاجرت نمودند.^۵ از قبایل مشهور یهودیان قبیله بنی‌نضیر، قبیله بنی‌قریظه و قبیله بنی‌قینقاع بودند [همان: ۱۷]. نکته قابل توجه این است که آنها به دلیل شرایط و موقعیت مکانی این سرزمین تحت تأثیر اخلاق قبیله‌ای اعراب قرار گرفته و از همان آداب پیروی نمودند [الخلیلی، ۱۳۹۰: ۲۷].

مشرکین عرب: اعراب مدینه پیش از اسلام نیز شامل دو طایفه اوس و خزرج بودند. اقوام اوس شامل بنی‌ظفر، بنی‌عبدل‌اشهل و بنی‌زئور از شرق تا شمال مدینه ساکن بودند. در نواحی مرکزی و غربی مدینه نیز اقوام طایفه خزرج زندگی می‌کردند. در این منطقه، وادی‌های رانوءا و عقیق قرار دارد و بخشی از آب آن را تأمین می‌کند. از نظر نژادی نیز اقوام عرب از یهودیان بیشتر بوده و در میان اعراب مدینه نیز طایفه خزرج سه برابر طایفه اوس بود [جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۷۷]. اعراب مدینه پس از سیل یمن، از آن سرزمین به مدینه مهاجرت کردند. این اقوام از نظر نژادی با اعراب ساکن مکه نیز متفاوت بودند؛ اعراب مدینه قحطانی و اعراب مکه (قریش) عدنایی بودند [جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۷۸].

با توجه به محیط جغرافیایی شهر مدینه و وجود وادی‌ها و نخلستان‌های پراکنده و نیز با ساکن شدن اقوام گوناگون در اطراف هر یک از آنها، گروه‌های انسانی به طور مستقل و پراکنده در مدینه و بین حره‌ها و کوه‌های شرقی- غربی یا شمالی- جنوبی این منطقه ساکن شدند. از آنجا که ارتفاعات یادشده در اطراف این منطقه قرار داشت، تمام ساکنان آن اهالی شهر مدینه یا منطقه یثرب خوانده می‌شدند و پس از ورود اسلام به صورت زندگی مستقل قبیله‌ای با هویت کلی مشترک به واسطه ویژگی‌های جغرافیایی منطقه آمیخته شده بود.

۱.۲. ضعف روابط اجتماعی صحیح در مدینه پیش از اسلام : یهودیان و مشرکان در قالب قبایل متعدد و مکان جغرافیایی معلوم و منفصل از هم با تعصبات خاص قومی و طایفه‌ای به صورت نیمه مستقل در شهر مدینه زندگی می‌کردند و در دوره‌های زمانی مختلف، به علت برتری نظامی، یکی از اقوام بر دیگران چیره می‌گشت. با وجود انعقاد پیمان‌های صلح هر بار یکی از اقوام به پیمان خیانت نموده و همواره شرایط ناامنی بر منطقه مدینه حاکم بوده است^۶ [الخلیلی، ۱۳۹۰: ۳۸] به علت همین جنگ‌های طولانی مدت، قبائل مدینه به شدت ضعیف و مال‌باخته شدند^۷ [همان : ۴۲] فرهنگ مدینه پیش از پیامبر(ص)، فرهنگ جهالت، تعصب مفرط، کثرت و قبیله‌گرایی، احساس عدم امنیت می‌باشد. بستر فرهنگی نابسامان مدینه جاهلی، که اصالت را بر قومیت و عشیره ترجیح می‌دهد و روز به روز به افول و ضعف قبایل نزدیک‌تر می‌شد، خود زمینه را برای گسترش و ترویج اسلام به عنوان فرهنگی وحدت بخش و منعطف، مساعد نمود و در مدت کوتاهی جاهلان اوس و خزرج را به انصار پیامبر اسلام (ص) مبدل کرد. پیامبر(ص) نیز با آگاهی کامل از شرایط فرهنگی شهر مدینه، برای از بین بردن اختلافات بنیادین بین طوایف و قبایل گوناگون، توجه خاصی را به آنها مبذول داشت. راهکارهای پیامبر جهت دستیابی به فرهنگ اسلامی ناب در شهر مدینه به اختصار در جدول ۲ مشاهده می‌شود.

جامعه پیش از اسلام	جامعه پس از اسلام
تعصبات قومی و قبیله‌ای	ایجاد سنت وقف
زندگی در اجتماعات خرده فرهنگی نیمه مستقل	انعقاد پیمان اخوت بین مسلمانان
جنگ‌های طولانی مدت	پیمان به رسمیت شناختن قبایل غیر معاند
پشت‌نمودن به پیمان‌های صلح بین قبایل	تعیین حدود حریم نبوی در شهر مدینه

← ورود اسلام

جدول ۲. تغییرات فرهنگی و اجتماعی شهر مدینه پس از ورود اسلام.
مأخذ: نگارندگان.

۳. ساختار کالبدی شهر مدینه پیش از ورود اسلام

مدینه از محلات جدا از هم و نسبتاً مستقل بین حره واقم و حره وبره به عنوان حدود شرقی و غربی و کوه احد تا کوه عیر به عنوان حدود شمالی و جنوبی تشکیل شده است. برخی مدینه را به بیش از ۹ روستای مجزا تفکیک می‌نمایند. این روستاها عبارتند از خیبر، فدک، ینبع، دومه‌الجندل، وادی‌القری، قبا، عقیق و روستاهای دیگر؛ که از آن میان قبا و عقیق و بخش مرکزی یثرب از همه مهم‌تر هستند.

قبایل ساکن در مدینه در کنار هم جامعه نیمه‌مستقلی را به وجود آورده‌اند. به واسطه وجود نخلستان‌های اطراف هر وادی، نیازی به کشیدن دیوار بین شهر نبوده است و در هنگام احساس خطر مردم به قلعه‌ها پناه می‌بردند.^۸ همچنین به خاطر بالا بردن امنیت، بازارها از قسمت مسکونی هر محله جدا بوده و در اطراف محلات قرار داشتند [لمعی، ۱۳۷۲: ۱۶]. در برخی منابع تنها از بخش مرکزی حدود یادشده شهر به عنوان مدینه یاد می‌شود (تصویر ۲).

تصویر ۲. موقعیت یهودیان و اعراب ساکن در شهر مدینه پیش از اسلام، با وجود قرارگیری طوایف گوناگون در یک منطقه بین آنها اتحاد وجود نداشته و همواره به هر بهانه‌ای جنگی صورت می‌پذیرفته است. مدینه، عربستان.
 مأخذ: معاونت آموزش و پژوهش بعثه مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷: ۳۰.

برای درک بهتر ساختار محلات مختلف شهر مدینه می‌توان ابتدا به معرفی مهم‌ترین فضاهای شاخص در شهر مدینه پرداخت که مسجد ناگزیر به پیوند با آنهاست. مهم‌ترین این کانون‌ها؛ بازار، سکونتگاه، مراکز تجمع و شوراهای شهر، مکتب‌خانه‌ها و مدرسه‌هاست. اگرچه احتمالاً معابدی نیز وجود داشته است اما از عدم وجود نقل‌های تاریخی بر می‌آید که احتمالاً براساس سنت موسوی، این معابد، کنیسه‌هایی بسیار ساده بودند که بعدها به سادگی به مسجد تبدیل شدند.

۱.۳. بازارها: در مدینه دوران پیش از اسلام سه بازار وجود داشته است. یک بازار در نزدیکی محله بنی‌قینقاع متعلق به یهودیان بنی‌قینقاع بود. ^{۱۱} بازار دیگری در مناخه (حد غربی یثرب) وجود داشته است. سومین بازار که «مزاحم» نام داشت در محله ابن حبیب بود. به خاطر نظارت‌ها و حساسیت‌های پیامبر بر بازار و همچنین مراجعات عمومی و ازدحام جمعیت در آن وجود یک مسجد در پیوند با بازار به شکلی که توضیح داده خواهد شد، ضروری می‌نماید؛ علاوه بر آن مسجد جامع شهر نیز در الگوی نبوی پیوندی با واسطه با بازار دارد.

۲.۳. قلعه‌ها (أطم‌ها): دژهایی بود که یهودیان مدینه در آن زندگی می‌کردند. ساختمان سنگی و استحکام زیاد آن مردم را در زمان ناامنی‌ها محفوظ نگه داشته است ^{۱۱} [لمعی، ۱۳۷۲: ۱۶]. مورخان از حدود ۴۰ اطم در آن زمان نام برده‌اند [قائدان، ۱۳۸۶: ۱۳]. معروف‌ترین اطم‌های داخل مدینه متعلق به قبایل بنی‌نظیر و بنی‌قریظہ می‌باشد. در روستای خیبر نیز اطم‌های بسیار مستحکم و متعددی وجود داشته است و واقعه خیبر و نحوه ورود حضرت علی (ع) به قلعه خیبر در واقع ورود ایشان به اطم ناعم یکی از اطم‌های خیبر را شرح می‌دهد [الخلیلی، ۱۳۹۰: ۸۶]. پس از فتح قلعه‌ها یا اسلام آوردن قبیله صاحب قلعه، ایجاد مسجد در آنها، به عنوان یکی از الزامات کانون‌های مسکونی مسلمانان، اهمیت زیادی داشته است. ^{۱۲}

۳.۳. سقیفه: به معنای فضای مسقف می‌باشد. ^{۱۳} سقیفه‌ها در شهر مدینه پیش از اسلام فضاهای عمومی و محلی برای اجتماعات هر قبیله بوده و تصمیم‌گیری راجع به امور جاری قبیله در چنین فضاهایی و با حضور بزرگان قوم انجام می‌شده است. این فضا به صورت سایبانی در یک باغ متعلق به بزرگان می‌ساختند. دیوارهای آن معمولاً از خشت بوده و با شاخ و برگ درخت خرما مسقف می‌گشت. از معروف‌ترین سقیفه‌ها می‌توان به سقیفه «ریان» در محله بنی‌بیاضه و سقیفه بنی‌ساعده ^{۱۴} در محله بنی‌ساعده اشاره نمود [عبدالستار عثمان، ۱۳۷۶: ۵۶]. در متون اسلامی چیزی که مبنی بر اصالت‌بخشی و تداوم سقیفه‌ها توسط پیامبر باشد، دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد با ظهور مسجد، بسیاری از اقدامات و تصمیم‌گیری‌های شهری باید در مسجد صورت می‌گرفت.

۴.۳. مکتب‌خانه‌ها: این بناها متعلق به یهودیان مدینه بوده و درون اطم‌ها ساخته می‌شدند. اطلاعات چندانی در مورد چگونگی ترکیب فضای آنها در دست نیست اما کاربری آنها مانند کاربری مساجد، مذهبی می‌باشد. ^{۱۵} احتمالاً این فضاها در پیوند با کنیسه‌ها بوده و بعدها بسیاری از آنها به مسجد تبدیل شده باشند. در عین حال احادیثی در زمینه نهی از یکی شدن مسجد و مکتب‌خانه وجود دارد که در تمدن اسلامی مسجد و مدرسه دو ساختار متفاوت دارند. ^{۱۶}

۴. معیارهای انتخاب مکان مسجد در شهر مدینه توسط پیامبر(ص)

مدینه در زمان پیامبر(ص) اولین شهری بود که رنگ اسلامی به خود گرفت. این شهر پیش از اسلام محل سکونت یهودیان و مشرکان بوده و بدین ترتیب اولین شهر اسلام با اصلاح ساختارهای غیر اسلامی تشکیل شد. با شناخت وضع اولیه مدینه می‌توان عوامل و ساختارهایی از شهر را معین نمود که در تمام شهرها از جمله شهرهای اسلامی می‌توانند وجود داشته باشد.

از مهم‌ترین عناصر شهرهای اسلامی، بنای مسجد است. دسترسی‌های شهری به مسجد و سیمای آن از جمله عواملی است که هویت شهر اسلامی را تشکیل می‌دهد و کالبد و عملکردهای آن به گونه‌ای که در روایات و اسناد تاریخی آمده است مبنایی برای مکان‌یابی مسجد و معماری آن را شکل می‌دهد. بنابراین از آن به عنوان احکام ثابت اسلام در مورد مکان مساجد در شهر یاد می‌شود. روایات و احادیث مرتبط با مسجد مهم‌ترین معیارهای ثابت و غیرقابل تغییر هستند.

۱.۴.۱. احادیث مکان‌یابی مسجد در شهر

روایات و احادیث مرتبط با معماری مسجد را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم نمود: دسته اول، روایات و احادیثی هستند که در ارتباط با شکل صوری و کالبدی بنای مسجد می‌باشند^{۱۷} و دسته دوم روایات و احادیثی که در ارتباط با عملکردهای مسجد در قالب بایدها و نبایدها کارکردی بحث می‌نماید؛ یا به نوعی بحثی را در مورد جایگاه مسجد مطرح می‌نمایند.

۱.۴.۱.۱. مسجد بودن کل زمین: مسجد به معنای محل سجود و سجود یعنی به خاک افتادن و خشوع و خضوع در برابر حق تعالی است. مسجد با توجه به آموزه‌های دینی در یک معنای عام به سراسر زمین اطلاق می‌شود؛^{۱۸} اما در شریعت اسلامی، مسجد بناایی است که مسلمان‌ها برای عبادت جمعی خداوند یکتا می‌سازند [جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۹۹]. نتیجه اینکه موقعیت‌های مختلف محیط طبیعی در قداست مکان‌ها تأثیری ندارد و فعل نماز خواندن نسبت به سیمای زمین استقلال دارد.^{۱۹}

۲.۱.۴. انواع مسجد بر اساس کارکرد و مکان‌یابی آنها: از پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) نقل است: نماز در بیت‌المقدس برابر با هزار نماز، و نماز در مسجد جامع برابر با صد نماز، و نماز در مسجد محله بیست و پنج نماز، و نماز در مسجد بازار برابر با دوازده نماز و نماز فرد در منزلش برابر با یک نماز است.^{۲۰} حدیث یادشده با توجه به تفاوت پاداش اقامه نماز در انواع مساجد به اولویت‌بندی آنها می‌پردازد. براساس این روایت از لحاظ عملکردی می‌توان سه نوع مسجد را بر شمرد:

- مسجد جامع: این نوع مسجد برای برگزاری نماز جمعه بوده و در حکومت اسلامی به دلیل ایراد خطبه در ابتدا و پس از نماز جمعه نقش سیاسی پررنگ‌تری نسبت به مساجد محلی ایفا می‌کند. مکان‌یابی این مساجد نسبت به دو مورد بعد بسیار خالص‌تر و حائز اهمیت است. این مساجد باید نسبت به بازار و محلات مسکونی دارای ارتباط باشد.
- مساجد محلی: این مساجد در دسترس‌ترین مساجد در جامعه اسلامی بوده و در هر محدوده و ساختار شهری قابل قرارگیری می‌باشد.
- مساجد بازار: چنین مساجدی در کنار محل کسب و کار مردان، در بازار یا دیگر مکان‌های تجاری قرار دارد و کسبه هنگام نماز به آنجا مراجعه می‌کنند. جدول ۳ انواع مسجد و رده‌بندی ارزشی آنها را نشان می‌دهد.

انواع مسجد	رده‌بندی ارزشی
جامع	۱۰۰
محلی	۲۵
بازار	۱۲

جدول ۳. انواع مسجد و رده‌بندی ارزشی هریک از آنها. مأخذ: نگارندگان.

علاوه بر آنچه ذکر شد نوع دیگری از مساجد در شهر مدینه (به عنوان شهر مورد پژوهش) وجود دارد. چنین مساجدی که می‌توان آنها را مساجد زیارتی نام نهاد، به علت وقوع یک واقعه تاریخی مهم در بین مسلمانان در آن مکان به مسجد تبدیل شده است به عنوان مثال می‌توان به مسجد فتح اشاره نمود که در جنگ احزاب خیمه پیامبر(ص) در آنجا برپا شده است.

۳.۱.۴. روایات مرتبط با حریم‌های مسجد : رعایت حریم ۴۰ گز^{۳۱} و ۴۰ خانه از هر طرف برای هر مسجد^{۳۲}؛ بنابر نظر علامه مجلسی در مورد حریم چهل گز تنها شهید در کتاب الدروس از شیخ صدوق روایت می‌کند که حریم چهل گزی مسجد اگر مسجد در زمین موات بنا شده باشد و احیای کاربری زمین با مسجد امکان‌پذیر باشد، بهتر است در این حریم بنایی احداث نشود و مساحت آن به نفع مسجد رعایت گردد.^{۳۳} احتمال می‌رود حریم چهل گزی مسجد برای پیش‌بینی توسعه مسجد در آینده مورد عنایت باشد. در مورد حریم چهل خانه‌ای مسجد ۲ نکته قابل توجه است یکی اینکه خانه‌های یادشده از آنجا که در حریم مسجد هستند بهتر است برای فریضه نماز به آن مسجد مراجعه نموده و آن را خالی نگذارند^{۳۴}، طبیعی است که این مسئله سبب کانونی شدن مسیرهای حرکتی محله به سمت مسجد خواهد شد و نکته دوم اینکه فاصله منطقی بین دو مسجد به اندازه‌ای است که آنها در حریم همدیگر قرار نگیرند و قرارگیری مساجد در فواصل کم نسبت به یکدیگر موجبات بروز تفرقه و کثرت را بین مسلمین فراهم می‌آورد. می‌توان از مسجد ضرار به عنوان نمونه مساجدی که در حریم مسجد دیگر ساخته شده است، یاد کرد. این مسجد تنها برای ایجاد زمینه‌های تفرقه و تکثر بین مسلمانان در مدینه و در کنار مسجد قبا ایجاد شد اما با هشجاری پیامبر اسلام (ص) نقشه بنیان آن برملا گشته و ایشان دستور به تخریب آن دادند [جعفریان، ۱۳۸۱: ۲۴۶]. در ارتباط با انواع حریم‌های مسجد می‌توان دلایل منطقی را ذکر نمود. جدول ۴ نشان‌دهنده دلایل یادشده می‌باشد.

انواع حریم‌ها	استنتاج از احادیث
حریم ۴۰ گز	توسعه‌پذیری در آینده
	جلوگیری از اختلاط کاربری‌ها
حریم ۴۰ خانه	تعریف محدوده محله با مرکزیت مسجد
	تعیین فاصله مناسب بین دو مسجد

جدول ۴. انواع حریم‌های مسجد و دلایل منطقی مربوط به آنها. مأخذ: نگارندگان.

۴.۱.۴. احادیث و روایات مرتبط با هنجارهای کارکردی مسجد : عدم اجرای حدود در مسجد.^{۲۵} عدم برگزاری نماز مردگان در مسجد.^{۲۶} عدم تجارت در مسجد.^{۲۷} عدم قضاوت در مسجد.^{۲۸} عدم انجام امور نظامی و حتی حمل سلاح در مسجد.^{۲۹} عدم ترکیب فضاهای آموزشی کودکان با مسجد.^{۳۰} عدم قرارگیری مسجد در مسیر عبور و مرور.^{۳۱} عدم شعرخوانی در مسجد.^{۳۲}

۵. معیارهای مکان‌یابی مسجدالنبی (مسجد جامع) در شهر مدینه

محله‌ای که پیامبر (ص) در آن سکونت یافتند در منطقه میانی شهر مدینه و بین حره واقم و حره وبره قرار داشت و ساکنان این محل به نام بنی نجار منسوب به خزرج بوده و از طرف مادری با پیامبر (ص) نسبت داشتند [امین، ۱۳۹۰: ۱۵۰].^{۳۳} مسجدالنبی را می‌توان به عنوان مسجد محله بنی‌نجار نیز قلمداد نمود، اما این مسجد علاوه بر کارکرد عبادتی در محله، کارکرد سیاسی و اجتماعی در سطح فرامحلی داشته و مسجد جامع شهر مدینه نیز بود. در اطراف مسجد، خانه‌های گروه‌هایی از مهاجران و انصار بنا گشت. موقعیت مسجد به گونه‌ای بود که به طور نسبی قابلیت دسترسی به تمام نقاط مدینه را داشت و علاوه بر آن توسعه‌پذیر بوده و در زمان پیامبر و پس از ایشان بارها توسعه یافت.^{۳۴} در سمت شرقی مسجدالنبی، قبرستان بقیع قرار دارد و مسجد با واسطه‌ای به نام مکان الجنائز، که در آن نماز میت خوانده می‌شده، در ارتباط است. در سمت غربی مسجد نیز بازار قرار داشته و به واسطه مسیر عریضی به آن مرتبط می‌شود که ارتباط آن با بازار به صورت غیر مستقیم است (تصویر ۳). در هنگام ورود پیامبر به شهر مدینه ساکنان محلات مختلف مدینه از پیامبر دعوت کردند که در محله ایشان ساکن شوند، اما پیامبر نکات مهمی را به عنوان مبنا مطرح نمودند که بسیار حائز اهمیت است.

- **معیار انتخاب الهی :** پیامبر با خواست خداوند، محل سکونت خود و به تبع آن مکان‌یابی مسجد را به محل نشستن شترشان موکول نمودند. این مسئله نشان از یک تصمیم‌گیری اتفاقی یا واگذار کردن امر مهم به حیوان نیست بلکه نوعی واگذار کردن امر به خدا به منظور عدم ایجاد اختلاف بین مردم است، چراکه در جامعه‌ای با این همه اختلافات قومی هر تصمیم‌گیری فردی می‌توانست به اختلافات دامن بزند و این تمهید هوشمندانه الهی که پیامبر اتخاذ نمودند بسیار قابل توجه است. مسئله اختلاف هنوز هم در بسیاری از شهرها و روستاها وجود دارد. از این رفتار پیامبر می‌توان به منشأ آسمانی مکان مقدس پی برد. اگرچه در زمان پیامبر (ص) این مسئله با حالت اعجاز آغاز گشت، اما می‌توان در همه جا منشأ مسجد را به نوعی با امور الهی منتسب دانست.
- **معیار سلطه بر شهر :** پیش از ورود به مدینه وقتی از ایشان درخواست اقامت در قبا کردند فرمایش مهمی کردند که مینای مکان‌یابی تأسیس یک مرکز دینی، مدینه‌النبی و مسجد در شهر تلقی می‌شود. ایشان فرمودند: "انی امرت بقریه تأکل القرى!" "من مأمور به ساخت شهری هستم که شهرهای دیگر را بخورد" [صالحی شامی، ۱۴۱۴، ج ۳: ۲۹۳]. از مضمون این حدیث می‌توان اهمیت مکان مسجد نبوی و خانه ایشان را دریافت نمود. پیامبر (ص) مکانی را برای ساخت مسجد انتخاب نمودند که بتوانند تمام منطقه مدینه را تحت نظر داشته باشند. منطقه یثرب در مرکز این محدوده، بهترین مکان بوده و ایشان در منطقه مرکزی یثرب مشغول به ساخت مسجد و خانه خود شدند [جعفریان، ۱۳۸۵].
- **معیار توجه به حداقل‌های ممکن و زمین‌های کم‌ارزش‌تر حاشیه‌ای :** منطقه یادشده زمینی متعلق به دو یتیم بوده که شتر پیامبر در این منطقه ایستاد. از آنجا که این منطقه زمینی حاشیه‌ای بود که در آن چاله بزرگی آب، چند قبر مشرکین و سطحی برای خشک کردن خرما استفاده می‌شد [جعفریان، ۱۳۸۱: ۲۰۳]. و به قبرستان بقیع نیز نزدیک است. می‌توان موقعیت حاشیه‌ای و غیر مهم آن را تشخیص داد ولی همان‌طور که در معیار دوم مطرح شد این منطقه به خاطر قابلیت‌هایش زمینه مرکزیت شهر را دارد. پیامبر پس از خریداری این زمین شروع به ساخت مسجد و خانه خود کردند و آنجا بعدها به مرکز سیاسی و فرهنگی حکومت اسلامی تبدیل شد و به تمام نقاط اطراف احاطه پیدا کرد.
- **معیار نزدیکی به مراکز شهری :** همان‌گونه که در تصویر ۳ دیده می‌شود در غرب مسجد، بازار و در شرق آن، قبرستان بقیع قرار دارد اما ارتباط مسجد با آنها به گونه‌ای است که در عین نزدیکی، با واسطه به آنها مربوط می‌شود. معیارهای یادشده به اختصار در جدول ۵ نشان داده شده است.

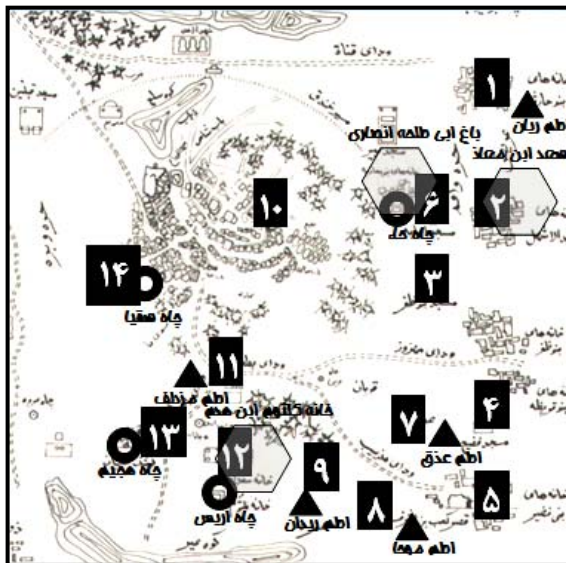
۱۰

معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی	شاهد تاریخی	دلایل منطقی
معیار انتخاب الهی	تعیین مکان مسجد به امر الهی و به وسیله رهانمودن شتر پیامبر(ص)	باتوجه به بستر قبایلی موجود و جهت پرهیز از دامن زدن به اختلافات قومی و موارد دیگر
معیار سلطه بر شهر	از پیامبر (ص) نقل است: "انی امرت بقریه تأکل القرى" (من مأمور به ساخت شهری هستم که شهرهای دیگر را بخورد)	داشتن مرکزیت در منطقه مدینه و امکان دسترسی آسان به تمام نقاط شهر
توجه به حداقل‌های ممکن و زمین‌های کم‌ارزش	قرارگیری در زمین بایری که تا پیش از آن تقریباً کاربری خاصی نداشت	عدم هزینه گزاف برای خریدن زمین مسجد
نزدیکی به مراکز مهم شهری	قرارگیری بین بازار و قبرستان با دسترسی آسان اما با واسطه	نظارت بر معیشت مردم و انجام کاربری‌های مختلف و متنوع به مرکزیت مسجد

جدول ۵. معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مسجدالنبی، شواهد تاریخی هر معیار و دلایل منطقی آنها. مأخذ: نگارندگان.

۶. معیارهای مکان‌یابی مساجد محلی در شهر مدینه

با بررسی نقشه‌های اولیه شهر مدینه می‌توان از لحاظ مکان‌یابی به سه گونه مسجد محلی اشاره نمود که آنها عبارت است از مساجد واقع در کنار زیستگاه‌های جمعی (اطم‌ها)، مساجد واقع در کنار اماکن مهم عمومی (چاه‌ها) و مساجد واقع در مکان‌های خاص محلی (ملک افراد معتبر محله). قرارگیری در کنار انواع کاربری‌های شهری موجود در شهر مدینه حکایت از تأثیرپذیری مکان‌یابی مساجد محلی از وضع موجود شهر مدینه دارد. تصویر ۴ موقعیت هریک از مساجد محلی و عوامل عملکردی مهم در کنار آن را مشخص می‌نماید.

تصویر ۴. جایگاه مساجد محلات مختلف در شهر مدینه. عربستان.
 ۱- مسجد بنی حارثه. ۲- مسجد بنوعبدالآشهل. ۳- مسجد بنوظفر.
 ۴- مسجد بنوقریظه. ۵- مسجد ضیر. ۶- مسجد بنی معاویه.
 ۷- مسجد امیه بن زید. ۸- مسجد بنی وائل. ۹- مسجد بنی‌واقف.
 ۱۰- مسجدالتبی (مسجد بنی‌نجار). ۱۱- مسجد بنوسالم. ۱۲- مسجد بنوعمر بن عوف. ۱۳- مسجد بنی‌حججبا. ۱۴- مسجد سقیاء.
 مأخذ: نجفی، ۱۳۶۴، نقشه‌ها: ۴۷.

۱.۶. مساجد واقع در کنار زیستگاه‌های عمومی (اطم‌ها): گونه‌ای از مساجد محلی مدینه در کنار قلعه‌های (اطم‌ها) مسکونی واقع شده‌اند که از میان آنها می‌توان به مسجد بنی‌وائل در کنار اطم موجه، مسجد بنی‌واقف در کنار اطم ریدان، مسجد بنی‌امیه ابن زید در کنار اطم عذق و مسجد بنی‌حارثه در کنار اطم ریان اشاره نمود. از نزدیک بودن مسجد به قلعه‌های مسکونی می‌توان سهولت دسترسی از قسمت مسکونی به مسجد و اهمیت پیوند زیستگاه و زندگی خصوصی با عبادتگاه را نتیجه گرفت و به آن اشاره نمود.

۲.۶. مساجد واقع در کنار کاربری‌های عمومی مهم (چاه‌ها): گونه‌ای از مساجد محلی مدینه در کنار چاه‌ها واقع شده است. از این میان می‌توان به مسجد سقیاء در کنار چاه سقیاء، مسجد قبا در کنار چاه اریس، مسجد بنی‌معاویه در کنار چاه حاء و مسجد بنی‌حججبا در کنار چاه هجیم اشاره نمود. با توجه به اهمیت آب و دسترسی به آن جهت کشاورزی و تأمین آب شرب انسان و دام کنش متقابل اجتماعی در کنار چاه‌ها به طور روزمره جریان داشته و واقع شدن مسجد در کنار آن علاوه بر دسترسی آسان فضاهای عمومی به مسجد، نظارت مناسبی از طرف مسجد بر نحوه تقسیم آب و جریان زندگی عمومی را نیز به دنبال دارد.

۳.۶. مساجد واقع در مکان‌های شاخص محلی (در ملک افراد معتبر و صاحب نام): براساس جایگاه مساجد در محلات گوناگون مدینه آخرین گونه از مساجد محلی آنها می‌باشند که در ملک افراد صاحب نام یا سران قبایل واقع شده‌اند. از این گونه می‌توان به مسجد بنی‌عبدالآشهل در ملک سعد ابن معاذ، مسجد مباحله در کنار باغ ابی‌طلحه انصاری و مسجد قبا در باغ کثوم ابن هدم و سعد ابن خثیمه اشاره نمود. نتیجه این گونه مکان‌یابی مسجد در محلات گوناگون ایجاد ارتباط با افراد صاحب‌نام و استفاده از اعتبار و نفوذ افراد مشهور در اذهان عمومی جهت ترویج اسلام می‌باشد جدول ۶ گونه‌های مکان‌یابی مساجد در محلات مدینه را نشان می‌دهد.

معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی	دلایل منطقی	نمونه‌ها
قرارگیری در کنار مجتمع‌های زیستی (قلعه‌ها)	دسترسی آسان از قسمت مسکونی (زندگی خصوصی) به مسجد	مسجد قبا، بنی‌وائل، بنی‌قریظه
قرارگیری در کنار کاربری‌های مهم (چاه‌ها)	دسترسی و نظارت آسان بر کاربری‌های روزمره عموم مردم (زندگی عمومی)	مسجد قبا، بنی‌حجیب، سقیا، بنی‌معاویه.
قرارگیری در ملک شخصی افراد سرشناس قبیله	ایجاد ارتباط با افراد با نفوذ و دارای اعتبار محله	مسجد مباحله، بنی‌عبدالشهل و قبا

جدول ۶ معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مساجد محلی در شهر مدینه و دلایل آن. مأخذ: نگارندگان.

۷. تغییرات کالبدی شهر پس از ایجاد مسجد در شهر

با اسلامی شدن شهر مدینه و افزایش جمعیت مسلمانان وحدت به وجود آمده زیر سایه حکومت اسلامی تغییرات ظاهری فراوانی را به وجود آورد. از مهم‌ترین تغییرات می‌توان به احداث انواع مساجد در مدینه و تحت تأثیر قرار گرفتن انواع کاربری‌ها از مساجد، اشاره نمود. همچنین از مهم‌ترین تغییراتی که پس از اسلام و مرتبط با مساجد در محلات ایجاد شد می‌توان به زمین‌های وقفی^{۳۵}، احداث حش‌ها (بوستان‌های عمومی)^{۳۶}، احداث رباط‌ها (دارالضیفاءن)^{۳۷}، آبریزگاه‌ها^{۳۸} و توسعه شهر در محلات جدید^{۳۹} اشاره نمود.

نتیجه‌گیری

بررسی تحولات شهر مدینه و توجه به پیشینه مدینه، می‌توان معیارهای ساخت مساجد در مدینه را به صورت زیر و در دو قالب معیارهای اولیه و پیشینه‌ای ساخت مسجدالنبی و مساجد محلی که در ابتدای مکان‌یابی مد نظر قرار دارند، و تأثیرگذاری‌های بعدی مسجد بر شهر تحت عنوان معیارهای پسینه‌ای مورد بررسی قرار داد.

۱. **معیارهای پیشینه‌ای ساخت مساجد در مدینه**: ساختار کالبدی و فرهنگی شهر مدینه بر مکان‌یابی مسجد جامع و مساجد محلی به صورت زیر و تحت عنوان معیارهای پیشینه‌ای ساخت مسجد در مدینه تأثیر گذاشت.

۱.۱. **معیارهای پیشینه‌ای ساخت مسجدالنبی در مدینه**: با توجه به اهمیت این مسجد به عنوان اولین مسجد جامع شهری اسلام، مکان آن در قسمت مرکزی محدوده مدینه انتخاب شد؛ به طوری که حدوداً فاصله یکسانی نسبت به محلات مختلف داشت. زیرا آنچه که در مورد این مسجد اهمیت داشت حضور عمومی تمام مسلمانان در آن بود. علاوه بر دسترسی، نزدیکی به کانون‌های نیاز همچون بازار، تنظیم صحیح کاربری‌های مکمل مسجد و رعایت حریم مسجد از جمله مواردی است که در مکان‌یابی این مسجد به آنها توجه شده است:

- به دلیل اجرای برخی مراسم آیینی وجود یک راه ارتباطی قابل توجه و با واسطه بین مسجد جامع و قبرستان مطلوب است (مراجعات زیارت شهدا، مراسم تدفین درگذشتگان و...).
- باتوجه به ضروریات نظارت دینی بر بازار و رابطه قوی دنیا و آخرت در اسلام، پیوند بین مسجد جامع و بازار مطلوب و ارزشمند است. اگرچه غیر از مسجد جامع، مساجد خاص بازار نیز برای تسهیل این امر قابل تعریف است، اما مسجد جامع است که نیاز به مفصلی برای ارتباط به بازار دارد. این مفصل، که در زمان پیامبر (ص)، «بلاط» خوانده می‌شده کارکردهایی مانند قضاوت و اجرای حدود و حتی خواندن نماز میت داشته است.^{۴۰}
- با توجه به اینکه مناطق اطراف مسجد جامع به تدریج متراکم و ارزشمند می‌شود و اجازه توسعه مسجد را نمی‌دهد، بهتر است حریمی در اطراف مسجد ایجاد گردد که علاوه بر ایجاد سلسله مراتب، امکان توسعه آینده را نیز فراهم آورد.^{۴۱}

۲.۱. معیارهای پیشینه‌ای ساخت مساجد محلی: معمولاً مساجد محلی در مهم‌ترین جای مرکز محله قرار می‌گیرند که سه مورد از مهم‌ترین آنها در شهر مدینه قلعه‌ها (مساجد قبا، فضیح، بنی‌وائل و بنی‌قریظه)، چاه‌ها (مساجد توبه، جمعه، مباحله و قبا) و ملک اشخاص مهم محله (مساجد عبدالأشهل، قبا و مباحله) می‌باشد. اگرچه در محله بازار معنی ندارد اما احتمالاً برخی مایحتاج عمومی همچون چاه آب، و در کنار آن بوستان و آبریزگاه عمومی و دیگر کاربری‌ها وجود دارد.

از مقایسه نقشه‌های اولیه مربوط به مکان مساجد دیگر نظیر مسجد فضیح، بنوظفر و الاجابه با نقشه‌های پس از گسترش اسلام آن مساجد نیز می‌توان چنین استنباط کرد که این مساجد ابتدا در کنار معیارهای پیشینه‌ای ساخت مساجد محلی و نسبتاً با فاصله از خانه ساکنان هر طایفه بنا گشته و پس از مدتی بافت شهری به مرکزیت آنها شکل گرفته است. جدول ۷ به اختصار اصول مکان‌یابی مساجد را در شهر مدینه نشان می‌دهد.

نام مسجد	اصول هویت‌ساز ساخت مسجد در شهر مدینه (معیارهای پیشینه‌ای)	اصول هویت‌پذیر ساخت مسجد در شهر مدینه (معیارهای پیشینه‌ای)	نوع مسجد
مسجدالنبی	ایجاد نمازگاه مردگان در ضلع شرقی و نزدیک به قبرستان	قرارگیری نسبی در مرکز شهر	مسجدجامع
	ایجاد یک محور ارتباطی قوی بین مسجد و مناخه (بازار و مصلی) در سمت غربی مسجد	در نظر داشتن امکان توسعه	
	ایجاد و تقویت محورهای ارتباطی بین مسجد و محلات گوناگون مدینه	پیوند با واسطه با قبرستان	
	ایجاد درمناگاه‌های موقت در حیطه مسجد در زمان‌های بحرانی و جنگ	قرارگیری در کنار بازار و عدم دسترسی مستقیم به آن	
	ایجاد یک محوطه باز قبل از مسجد برای خروج‌های پر جمعیت		
قبا، بنی‌وائل، بنی‌قریظه	توسعه بافت شهری با مرکزیت مسجد محله و تبدیل مسجد محلی به مرکز محله (جهت دهی به رشد شهر)	پیوند با قلعه‌ها (اطم‌ها)	مساجدمحلی
قبا، بنی‌حججیا، سقیاء، بنی‌معاویه.		قرارگیری در کنارچاه‌های پرآب یا وادی‌ها	
بنی‌عبدالأشهل، مباحله و قبا	ایجاد یک محوطه باز مرکز محله و انجام امور مختلف در مقابل مسجد	قرارگیری در ملک و باغ افراد سرشناس طایفه و موقعیت‌های ویژه	

پی‌نوشت‌ها

۱. زمین سنگلاخ سوخته، زمین سنگریزه دار سیاه را گویند (ذیل واژه حره، لغتنامه دهخدا).
۲. زمین نشیب هموار کم درخت که جای گذشتن آب سیل باشد (ذیل واژه وادی، لغتنامه دهخدا).
۳. از مهم‌ترین آنها می‌توان به «وادی قنات» در شمال، «وادی مهزور» در شرق، «وادی مدینیب» در جنوب شرقی، «وادی رانواء» و «وادی بطحان» در جنوب اشاره نمود. معروف‌ترین وادی مدینه، «وادی عقیق» است و به دلیل عنایت ویژه پیامبر(ص) آن را «وادی مبارک» نیز نامیده‌اند [جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۷۷].
۴. چاه‌های شهر مدینه عبارت است از چاه «غرس» در مسیر بین قبا به مدینه در جنوب مدینه، چاه «بضاعه» در شمال غربی حرم نبوی و در کنار سقیفه بنی‌ساعده چاه «ارما» در حدود شش کیلومتری شهر مدینه، چاه «اریس» در قسمت شرقی مسجد قبا در جنوب مدینه، چاه «حاء» در شمال شرقی مدینه، چاه «رومه» در منطقه عقیق در غرب مدینه و چاه سقیاء در نزدیکی مسجد سقیاء در سمت غربی حرم نبوی.
۵. علت مهاجرت اقوام گوناگون به مدینه وادی‌های متعدد موجود در این منطقه و فراوانی آب آنها نسبت به صحراهای اطراف و سرسبزی نسبی آن می‌باشد.
۶. در اساطیر ساکنان شهر مدینه اشاره به حاکمی یهودی به نام فظیون شده است. وی به علت ظلم فراوان به دست شخصی به نام مالک ابن عجلان به قتل رسید. او پس از قتل فظیون به سمت شام متواری شد. پادشاه غساسنه شخصی به نام ابوجبیله بوده و با سپاهش به مدینه حمله نمود. یهودیان مدینه از ترس کشته‌شدن به اطم‌های خویش پناه برده بودند. ابوجبیله به پنهان گفت و گو با سران یهودی آنها را در مجلسی دعوت نمود و تمام آنها را از بین برد بدین ترتیب اوس و خزرج بر یهودیان تسلط یافتند.
۷. در تاریخ مدینه عصر جاهلی روزهای خاصی از سال با توجه به جنگ‌ها و رویدادهای خاص نامگذاری شده است به طور مثال می‌توان به یوم‌الصیفین: روز آغاز جنگ اشاره نمود که در آن روز و روزهای مانند آن قتل و غارت فراوانی بین اقوام مختلف صورت می‌پذیرفت. از دیگر روزها نیز می‌توان به یوم‌السراره، یوم و فاق بنی‌خطمه اشاره نمود.
۸. در قرن‌های پنجم و ششم هجری قمری و در زمان حکومت علویان، دیواری به دور شهر کشیده است. دیوار یادشده که سورالمدینه نام دارد تنها بخش مرکزی را دربر گرفته است و این بخش را از بخش‌های دیگر جدا کرده است نقشه‌های کشیده شده از مدینه در این دوران نیز دیوار یادشده را تنها به دور بخش مرکزی تصویر نموده است [جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۹۴].
۹. پیامبر در ابتدا بازار بنی‌قینقاع را برای بازرگانان مسلمان انتخاب نمودند اما پس از مزاحمت‌های متعدد یهودیان، بازار یرب را انتخاب نمودند. این بازار در محل مناخه برگزار می‌شد و هیچگونه حجره یا مغازه‌ای در آن وجود نداشت. پیامبر در زمان حیاتشان اجازه مالکیت هیچ فردی را بر آن نداده و نیز بازرگانان را از ساخت و ساز در آن نهی می‌نمودند. همچنین در این بازار از بازرگانان هیچ‌گونه خراجی گرفته نمی‌شد. بر نحوه تجارت و داد و ستد کالاها نیز شخص پیامبر نظارت داشتند [محرمی، ۱۳۷۷: ۸۶].
۱۰. حصار سنگین، کوشک یا هر قلعه سنگین، خانه چهارگوش مسطح، ذیل واژه اطم، لغتنامه دهخدا.

۱۱. به نظر می‌رسد این قلعه‌ها در ابتدا جنبه مسکونی نداشته‌اند و تنها در زمان نامی مردم به آنها پناه می‌آوردند ولی بعدها به علت افزایش ناامنی جنبه سکونت دائمی یافتند.
۱۲. به نظر می‌رسد تبدیل قلعه به مسجد کاری شایع بوده است. با پذیرش اسلام در سراسر مدینه و از بین رفتن اختلافات و در نتیجه ایجاد امنیت داخلی، زندگی در قلعه نیازی نبوده و ساختمان مستحکم دیوار قلعه باقی می‌ماند و با تخریب اتاق‌ها و خانه‌های داخل قلعه بخشی از آن را به حیاط و بخشی را به فضای نماز تبدیل می‌کردند. بعدها این الگو مقبولیت عمومی یافت و برخی خواستند مساجد محلی خود را همین‌طور بنا نمایند که پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) دستور دادند: "اجعلوا مدائنکم مشرفه و مساجدکم جما" [ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۳۹]. و نیز در روایت دیگری از پیامبر (ص) آمده است: به [ساختن] مسجدهای بی‌کنگره فرمان یافته‌ام. همچنین؛ پیامبر خدا(ص): برافراشته ساختن مسجد فرمان داده نشده‌ام [محمدی‌ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۳۹]. مدینه کنگره‌دار معنایی جز همین قلعه‌ها ندارد. این که در این روایت مسجد و مدینه را در تقابل هم قرار داده شاید اشاره به ساخت آنها در مقابل هم داشته باشد. ممکن است هر دو حالت هم بوده باشد. برخی کل قلعه را مسجد کرده باشند و برخی در مقابل قلعه یا کنار آن مسجدی با همان الگو ساخته باشند.
۱۳. لغتنامه دهخدا ذیل معنای سقیفه.
۱۴. سقیفه بنی‌ساعده پس از وفات پیامبر پذیرای گروهی انصار و مهاجرین جهت بیعت با ابوبکر و به خلافت رساندن وی بود [جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۱۹]. این سقیفه در محله بنی‌ساعده و در فاصله ۵۰۰ متری شمال مسجد النبی می‌باشد [قائدان، ۱۳۸۶: ۱۴].
۱۵. برای کسب اطلاعات بیشتر به: السامرائی، خلیل. و ثائر، حامد محمد. ۱۹۴۸. المظاهر الحضاربه للمدینه منوره فی عهد النبوه. موصل ۱۹۸۴ ص ۲۷ مراجعه شود.
۱۶. علامه حلی به نقل از ابن بابویه نقل می‌کند که سزاوار است که مسجد را از تعلیم معلم دور برداریم به خاطر تأدیبی که همراه آن در مدرسه‌هاست و ایشان هم آن را تأیید نموده است [حلی، ۱۴۱۲، ج ۶: ۳۲۸]. شیخ طوسی در نهایت حکم به کراهت و در دارالخلافت حکم به جواز داده است [حلی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۹۳].
۱۷. اصولی را که می‌توان بر اساس روایات در مورد شکل و سیمای مسجد ذکر نمود به ترتیب زیر است:
۱. پیش‌بینی ظرفیت مورد نیاز آیندگان: [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۲].
 ۲. رعایت سادگی [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۳۸].
 ۳. ناپسند بودن تقلید از معابد غیر مسلمان [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۳].
 ۴. ساختن وضوخانه در کنار درهای ورودی مسجد [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۳۸].
 ۵. عدم کنگره‌سازی در مسجد (عدم بر افراشته‌سازی بصری مسجد)؛ [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۳۹].
 ۶. عدم ساختن مقصوره (جانپناه امام جماعت)؛ [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۴۰].
 ۷. عدم آراستن و آذین بندی مسجد [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۴۱].
 ۸. عدم تصویرگری در مساجد [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۴۲].
۱۸. رسول خدا (ص) پس از بیان فضیلت مسجدالحرام و مسجدالاقصی برای ابوذر، به وی فرمودند: "حیثما ادرکتک الصلاه فصل و الارض لک مسجد" هر کجا وقت نمازت رسید، همانجا نماز بخوان کل زمین مسجد است [جعفریان، ۱۳۸۱: ۲۰۰] به نقل از الحج و العمرة فی الکتاب و السنه، ص ۶۱ بخاری، ۳/۱۲۶۰/۳۳۴۴].
۱۹. این نکته در مقابل برخی تفکرات غربی و شرقی در ارتباط با اهمیت فضای پرستشگاهی در انواع مکان‌های خاص مانند جنگل و کوه و... قرار دارد.
۲۰. "وقال النبی (ص) : صلاه فی بیت‌المقدس بالف الصلاه، صلاه فی مسجد الأعظم بماء صلاه، صلاه فی مسجد القبيله بخمس عشرین صلاه و صلاه فی مسجد السوق عننی عشر صلاه و صلاه الرجل فی بینه وحده صلاه واحده" [شیخ صدوق، من لایحضر، ج ۱، ۲۳۵] [شیخ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۳، ۲۵۳ و نهایتاً، ۱۰۸]. [محقق حلی، شرایع الإسلام، ج ۱، ۱۱۸] [علامه حلی، تذکره الفقهاء، ج ۲، ۴۳۱].
۲۱. تازی، ذرع. یکان اندازه‌گیری درازا برابر ۱۰۶/۶۶ سانتیمتر و برابر ۱۶ گره. گز کوچک برابر ۹۴ سانتیمتر و گرشاه برابر ۱۱۲ سانتیمتر [سرشکی رفیعی، ۱۳۸۱، ۳۸۰ ذیل واژه گز].
۲۲. "مُحَمَّدٌ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ فِي الْخِصَالِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ فَصَّالٍ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ عُقْبَةَ عَنْ أَبِيهِ عُقْبَةَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِيهِ ع قَالَ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ع حَرِيمُ الْمَسْجِدِ أَرْبَعُونَ ذِرَاعًا وَ النُّجُورُ أَرْبَعُونَ ذِرَاعًا مِنْ أَرْبَعَةِ جُؤَانِيهَا" [إحرامی، ۱۴۰۹، ج ۵: ۲۰۳]. امام علی (ع): حریم مسجد ۴۰ گز است و همسایگان ۴۰ خانه از ۴ سو [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۴۳].
۲۳. قال العلامة مجلسی: حریم المسجد لم يذكره الأکثر، و قال [الشهيد] فی الدروس: روی الصدوق ان حریم المسجد اربعون ذراعاً من کل ناحیه، و الأحوط رعایه ذلک فی الموات اذا سبق بناء المسجد، و یدل علی انه یتأكد استحباب حضور المسجد الی اربعین داراً من جوانبه [إلا أن یتكون مسجد أقرب إلیه منه] [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۴۴].
۲۴. پیامبر خدا (ص): هر یک از شما در مسجد [محل سکونت] خود نماز بگذارد و مساجد را جستجو [گزینش] نکند [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۰۲].
۲۵. پیامبر خدا: کیفها (حدود)، در میان مسجد اجرا نمی‌شوند [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۱۹].
۲۶. به نقل از ابوبکر بن عیسی بن علوی: در مسجد بودم که جنازه‌ای آوردند خواستم بر وی نماز بگذارم که امام کاظم آمد. آنجوش را بر سینه‌ام گذارد و مرا تا جایی که از مسجد خارج سازد، به عقب راند و فرمود: "ای ابوبکر در مسجد بر مردگان نماز خوانده نمی‌شود" [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۱۸].
۲۷. پیامبر خدا (ص): هرگاه کسی را در مسجد در حال خرید و فروش دیدید بگویید خداوند تجارت را سودبخش قرار ندهد [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۱۸].
۲۸. در زمینه نهی از قضاوت در مسجد روایاتی وجود دارد و برخی بر آن اساس حکم به کراهت داده‌اند. مبنای آن روایتی است که امام صادق (ع) دستور به پرهیز از برخی از امور از جمله خرید و فروش، قضاوت و اجرای حد و چنین اموری، نموده‌اند. "جنوبا مساجدکم الی بیع و الشراء و المجانین و الصبیان و الأحکام و الحدود و ..." [حلی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۹۳]. علامه حلی در مختلف الشیعه نظر به اباحه دارد و احتمال می‌رود که تنفیض احکامی همچون حبس، قصاص و... کراهت داشته باشد یا آنکه به قول قطب رواندی قضاوت‌های جدی و تخاصم‌ها باشد درحالی‌که اختلافاتی که در زمینه احکام و حقوق دینی باشد مستحب است که در مسجد جامع باشد. در کتاب منتهی المطلب علامه حلی حکم کراهت را نقل کرده و از آن گذشته است.
۲۹. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: در مسجد، اسلحه‌ای از نیام بیرون نمی‌آید [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۷۷].
۳۰. علامه حلی به نقل از ابن بابویه نقل می‌کند که سزاوار است که مسجد را از تعلیم معلم دور برداریم به خاطر تأدیبی که همراه آن در مدرسه‌هاست و ایشان هم آن را تأیید نموده است [حلی، ۱۴۱۲، ج ۶: ۳۲۸]. شیخ طوسی در نهایت حکم به کراهت و در دارالخلافت حکم به جواز داده است. [حلی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۹۳].
۳۱. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: مسجدها را گذرگاه قرار ندهید، جز برای ذکر یا نمازی [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۵۲].
۳۲. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله: هرگاه شنیدید کسی در مساجد، شعر می‌خواند، بگویید: "خداوند، دندان‌هایت را فرو ریزند!". مسجدها، تنها برای [خواندن] قرآن بر پا شده‌اند. بر خلاف حدیث پیشین و برخی نظایر آن، روایات زیر از تأیید پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام نسبت به شعرخواندن در مسجد، حکایت دارند. از این روست که بسیاری از فقیهان، کراهت شعرخوانی در مسجد را ناظر به اشعار ناشایست و باطل دانسته‌اند [محمدی ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۵۷].

۳۳. مکان مسجد در انتهای یکی از انشعابات فرعی منتهی به بازار این محله و در زمینی متعلق به دو کودک یتیم به نام‌های سهل و سهیل قرار داشت و پیامبر (ص) آن را خریداری نموده و مسجد و خانه خویش را در آن بنا نمودند.
۳۴. برای کسب اطلاعات بیشتر می‌توان به لمعی ۱۳۷۲، ۴۶ و جعفریان ۱۳۸۱، ۲۰۲ مراجعه نمود.
۳۵. در این سنت ضروریات زندگی مستمندان از طریق بخشش متمولین تأمین می‌گردد. تفاوت آن با اهدا آن است که اولاً وقف به مالی پایدار و دائمی وارد می‌شود ثانیاً منافع مال وقفی تحت نظارت فرد معتبری از جانب مالک - به نام متولی - به گروهی از مستمندان تعلق می‌گیرد. در روایات آمده است پیامبر(ص) پس از ورود به مدینه توصیه فرمودند چاه رومه، یکی از پر آب‌ترین چاه‌های مدینه را خریداری کند و برای بهبود معیشت مسلمانان در اختیار آنان قرار دهند [عبدالستار عثمان، ۱۳۷۶: ۶۳]. سنت وقف عامه موجب رشد و شکوفایی جامعه اسلامی - چه در صدر اسلام و چه پس از آن تا کنون - گشته است. هنوز هم بسیاری از چاه‌ها، باغ‌ها، مسجدها و مدرسه‌ها در مدینه و دیگر شهرها پس از صدها سال به خاطر وقف بودن باقی مانده‌اند و در خدمت عموم قرار دارند.
۳۶. با توجه به اهمیت چاه‌ها در تأمین آب مدینه در اطراف برخی از این چاه‌ها و باغ‌ها و نخلستان‌هایی ساخته شده و به صورت بوستانی عمومی در اختیار همگان قرار می‌گرفت. این رسم در زمان پس از اسلام رواج یافته و در اطراف چاه‌های مهم و پر آب مدینه بوستان‌هایی (حش‌هایی) پدید آمد. برای نمونه می‌توان به حش ابی طلحه انصاری در اطراف چاه «حاء» در محله بنی‌معاویه اشاره نمود که ابی طلحه انصاری آن را به عنوان صدقه در اختیار عموم مردم قرار داد [قائدان، ۱۳۸۶: ۱۴]. شلوغی استفاده از چاه، ازدحام و صف ایجاد می‌نماید. همچنین برای آب‌دهی به حیوانات مکان‌های وسیعی در اطراف چاه لازم است که ناگزیر چنین بوستان‌هایی را ضروری می‌نماید. نکته مهم قرارگیری مسجد مباحله در ترکیب با این کانون مهم شهری است.
۳۷. یکی از آدابی که پس از اسلام در شهر مدینه رواج یافته بود این بود که ثروتمندان مسلمان برای خود دو خانه بنا می‌کردند. یکی برای زندگی و دیگری برای پذیرایی از میهمانان و مسافران ساخته می‌شد. برای نمونه عثمان ابن عفان دو خانه با نام‌های دارالکبری و دارالصغری بنا نمود. دارالصغری محل زندگی وی و دارالکبری محل پذیرایی از میهمانان و مسافران بود. نمونه دیگر مهمانسرای مدینه نیز خانه عبدالرحمن بن عوف می‌باشد و در زمان پیامبر به آن دارالصیفان نیز می‌گفتند [قائدان، ۱۳۸۶: ۱۱۲]. در صدر اسلام اگرچه در دوره اولیه و شرایط بحرانی اصحاب صفا، که مهاجرین فقیر بودند، در کنار مسجد سکنی داده شدند، ولی آنطور که از متون برداشت می‌شود، این حالت جز در شرایط بحرانی برای مسجد مطلوب نیست به همین دلیل به تدریج خانقاه‌هایی در کنار مسجد شکل گرفت که محل اقامت مسافران و افراد بی‌خانمان هم بود.
۳۸. در شهر مدینه پیش از اسلام مردم برای قضای حاجت به انتهای برخی کوچه‌های معلوم و معین مراجعه می‌نمودند. روزها مردان و شب‌ها زنان برای قضای حاجت به آنجا مراجعه می‌نمودند. از جمله کوچه‌های این چنینی می‌توان به زقاق التشاشین و زقاق المناصع اشاره نمود [قائدان، ۱۳۸۶: ۱۳]. تا اینکه پیامبر امر به ساختن آبریزگاه‌ها در درون خانه‌ها نمودند. سپس برای عابرین و مسافران دستور ساخت آبریزگاه‌های عمومی در نقاطی از شهر فرمودند. تلاش‌های پیامبر برای بهبود نظافت و زیبا سازی شهر با ساختن نقاط معینی برای کشتن احشام نیز ادامه یافت این کار ممانعت ذیح احشام در خیابان‌ها و دیگر نقاط شهر را به دنبال داشت [عبدالستار عثمان، ۱۳۷۶: ۶۰]. آنچه از متون اسلامی برمی‌آید نهی از ترکیب مساجد با آبریزگاه است. حتی ساخت آبریزگاه برای مسجد چندان مطلوب نیست و تنها وضوخانه توصیه شده است. اگرچه با توسعه تأسیسات و عدم مشکلات بهداشتی، قرارگیری آبریزگاه کنار مسجد در صورتی که ورودی مستقلی داشته باشند قابل قبول است. در زمینه ترکیب مسجد با آبریزگاه احادیثی نهی کننده ای وجود دارد که بیشتر دانشمندان بر آن اساس حکم به کراهت داده اند. علامه حلی با نقل حدیثی که سوال از وضو در مسجد از امام صادق بوده کراهت وضو همراه با استفاده از دستشویی را بیان نموده و بر آن اساس حکم به کراهت داده است [حلی، ۱۴۱۲، ج ۶: ۳۲۴]. وضوخانه و حوض نیز در میانه مسجد دارای نهی‌هایی است. و توصیه شده که وضوخانه در کنار درب ورودی مسجد باشد. در حدیثی از امام علی (ع) آمده که "امر رسول الله ان تبنى المساجد و ان تطيب و تطهر و ان تجعل علی ابوابها المظاهر." [ریشه‌ری، ۱۳۸۷: ۱۲۶].
۳۹. بر طبق روایتی از پیامبر هر کس زمین بلااستفاده در شهر را احیا بنماید مالک آن زمین قلمداد می‌شود. اما اگر آن زمین مالک داشته باشد کار او ظالمانه بوده و بابت زحمت خود حقی ندارد [عبدالستار عثمان، ۱۳۸۶: ۶۲] به نقل از ابو یوسف. این عمل علاوه بر آنکه جمعیت زیادی از مهاجران را مالک زمین نمود، موجب بهم پیوستگی بیشتر بین محلات و پدید آمدن محلات جدید شد. از دیدگاه دیگری نیز سیاست احیای زمین‌های موات دو فایده مهم برای حکومت اسلامی داشت نخست اینکه رشد و توسعه شهر مدینه را تسریع نمود دوم اینکه با رشد کشاورزی تولید افزایش یافته و عوائل مردم و حکومت نیز بالا می‌رود [عبدالستار عثمان، ۱۳۸۶: ۶۳]. نکته دیگری که در احیای زمین‌های موات به دست پیامبر قابل تأمل می‌باشد آن است که ایشان زمین‌های موات را به بزرگ خاندان هر قوم بخشید و در نحوه تقسیم بین اعضای یک خاندان دخالت نمی‌نمودند و به نظارت کلی بسنده می‌کردند [عبدالستار عثمان، ۱۳۸۶: ۶۰]. بدین ترتیب اعضای یک خاندان به طور دسته‌جمعی در یک محله مسکونی ساکن شدند و ساختار قبیله‌ای موجود در مدینه حفظ شده و در حکومت اسلامی تداوم یافت. طبیعی است که سران هر قوم با سازمان‌دانی نیازهای جمعی در مرکز محله از جمله مسجد، به شکل‌دهی بقیه اجزا می‌پرداختند.
۴۰. زیرا با توجه به نقشه، بازار در سمت جنوب غربی مسجد بوده و در سمت غربی تنها درب عاتکه یا باب الرحمه در شمال غربی وجود داشته است.
۴۱. در زمان پیامبر پس از فتح خیبر مسجد در دو سمت شمالی و غربی توسعه یافت و پلان آن به مربعی ۱۰۰ ذرع در ۱۰۰ ذرع تبدیل شد.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه (نسخه محمد دشتی).
- ابوزید عمر، ابن شبه. ۱۳۶۸. **تاریخ المدینه المنوره**. قم: دارالفکر.
- احمدالعلی، صالح. ۱۳۷۳. **حجاز در صدر اسلام**. ت: محمد آیتی. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- الخلیلی، جعفر. ۱۳۹۰. **موسوعه العتبات المقدسه قسم المدینه المنوره**. بیروت: مطابع دارالکتب.
- الخیاط، جعفر. ۱۳۹۰. "المدینه المنوره فی المراجع الغربیه" در **موسوعه العتبات المقدسه قسم المدینه المنوره**. بیروت: مطابع دارالکتب.
- السامرائی، خلیل. ۱۹۸۴. **المظاهر الحضاریه للمدینه منوره فی عهد النبوه**. موصل: دارالکتب.
- امین، حسین. ۱۳۹۰. "هجره الرسول الی المدینه المنوره" در **موسوعه العتبات المقدسه قسم المدینه المنوره**. بیروت: مطابع دارالکتب.
- جاودان، محمدعلی. ۱۳۸۷. **خانه‌ای برای سکونت موقت**. منتشر نشده.

- جعفریان، رسول. ۱۳۸۱. آثار اسلامی مکه و مدینه. تهران: مشعر.
- جعفریان، رسول. ۱۳۸۵. "حکمت انتخاب محل مسجدالنبی در مدینه توسط رسول خدا (ص)" در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سیره‌شناسی رسول اعظم. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- حجتی، محمدباقر. ۱۳۷۷. "مسجد نبوی در گذر تاریخ (۲)". میقات حج. شماره ۲۶. ۱۴۸-۱۵۰.
- حر عاملی، محمد بن حسن بن علی. ۱۴۰۹. تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- حکیم، بسیم سلیم. ۱۳۸۱. شهرهای عربی - اسلامی اصول شهرسازی و ساختمانی. ت: محمدحسین ملک احمدی و عارف اقوامی. مقدم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حلّی، علامه حسن بن یوسف بن مطهراسد. ۱۴۱۲. منتهی‌المطلب فی تحقیق المذبه. مشهد: مجمع البحوث الإسلامی.
- حلّی، علامه حسن بن یوسف بن مطهراسد. ۱۴۱۳. مختلف الشیعة فی أحكام الشریع. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- حموی، شهاب‌الدین ابو عبدالله یاقوت. ۱۹۹۵. معجم البلدان. بیروت: دارصادر.
- خویله، عبدالرحمن. ۱۳۷۶. "مساجد تاریخی مدینه منوره" ت: غروی قوچانی. میقات حج شماره ۲۰. ۱۱۵-۱۳۰.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۳. لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- رفیعی‌سرشکی، بیژن؛ رفیع‌زاده، ندا؛ رنجبر کرمانی، علی محمد. ۱۳۸۱. فرهنگ مهرازی (معماری) ایران. تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- سمهودی، نوالدین علی بن احمد. ۱۳۷۴. وفاء الوفاء. بیروت: دارالحیة و التراث العربی.
- صالحی‌شامی، محمدبن یوسف. ۱۴۱۴. سبل الهدی و الرشاد. تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- صبری، ایوب. ۱۳۸۲. "سیمای مدینه". ت: علی اکبر مهدوی‌پور. میقات حج شماره ۴۵. ۱۵۶-۱۶۵.
- عبدالستار عثمان، محمد. ۱۳۷۶. مدینه اسلامی. ت: علی چراغی. تهران: امیرکبیر.
- عبده یمان، محمد. ۱۴۱۶ (ه.ق)، دارالقبلة و الثقافه الإسلامیه. بیروت: دارالحیة و التراث العربی.
- عدنان داودی، صفوان. ۱۳۷۷. "حجره‌های شریف نبوی (ص)". ت: صادق آیینه‌وند. میقات حج شماره ۲۶. ۱۲۸-۱۴۵.
- قائدان، اصغر. ۱۳۸۶. "معماری مساجد و ابنیه در عصر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم". میقات حج شماره ۵۹. ۱-۱۴.
- لمعی، صالح مصطفی. ۱۳۷۲. مدینه منوره، تحولات عمرانی و میراث معماری. ت: صدیقه وسمقی. تهران: ارشاد اسلامی.
- محدثی، جواد. ۱۳۸۵. اخلاق نبوی: آشنایی با سیره اخلاقی پیامبر اعظم (ص). تهران: مشعر.
- محمدی ری شهری، محمد. ۱۳۷۸. میزان‌الحکمه. قم: دارالحدیث.
- محمدی ری شهری، محمد. ۱۳۸۶. فرهنگ‌نامه مسجد. قم: دارالحدیث.
- محرمی، غلامحسین. ۱۳۷۷. "موقعیت اقتصادی مدینه در دوران جاهلیت و...". میقات حج شماره ۲۴. ۷۹-۹۰.
- محمدصالح، احمد. ۱۳۷۲. "تاریخچه مسجدالنبی (ص) از آغاز تأسیس تا سال ۸۷ هجری". ت: احمد زمانی. میقات حج شماره ۳. ۱۸۳-۱۹۲.
- معاونت آموزش و پژوهش بعثه مقام معظم رهبری. ۱۳۸۷. اطلس اماکن مکه مکرمه و مدینه منوره. تهران: مشعر.
- نجفی، محمدباقر. ۱۳۶۴. مدینه‌شناسی. تهران: خرماستان.
- نجفی، محمدصادق. ۱۳۸۱. "مسجدالاجابه یا مسجد مباحله" در میقات حج شماره ۴۱. ۱۱۲-۱۲۹.
- نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۵. شهرسازی و معماری اسلامی (مبانی نظری). تهران: راهیان.
- هیلن براند، رابرت. ۱۳۷۷. معماری اسلامی. ت: ایرج اعتصام. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

References

- Akbar, J. (1988). *Crisis in the Built Environment: The Case of the Muslim City*. Singapore: Concept Media Pte Ltd.
- Bianca, S. (1984a). *Designing Compatibility between New Projects and the Local Urban Tradition*. In *Continuity and Change: Design Strategies for Large-Scale Urban Development*.
- Bianca, S. (1984b). *Madinah Al-Muniwarah: Planning and Urban Design Concepts for the Central Area*. In *MIMAR 12: Architecture in Development*.
- Grabar, O. (2006). "A Preliminary Note on Two Eighteenth Century Representations of Mecca and Medina." In *Islamic Visual Culture, 1100-1800, volume II, Constructing the Study of Islamic Art*. Hampshire: Ashgate. 268-74.
- Mortada, H. (2003). *Traditional Islamic Principles of Built Environment*. London: Routledge Curzon.